

Nederlandse elites in de negentiende eeuw

Een vergelijking van netwerken rondom het provinciebestuur in Groningen en oostelijk Noord-Brabant

Maarten Duijvendak en Marike Peterzon ¹

Summary

Dutch elites in the nineteenth century

A Comparison between the networks around the Provincial Councils in the Provinces of Groningen and Noord-Brabant

In this article change in integration and social differentiation of elites in two regions is compared. Social network-analysis is applied to the board-members of numerous organizations, councils and institutions in the provinces of Groningen and Noord-Brabant. The results of these analyses are interpreted from an institutional and a social perspective. The integration of elite-groups had a strong institutional character, but the social composition of the elites differentiated after 1875. Variation in elite dynamics between the two regions are the results of different urban structures, religious orientation of the populations and differences in social mobilization of non-elite-groups.

1. Inleiding

Uitspraken over afwisseling en integratie van elites in Nederland in het verleden zijn in hoge mate gebaseerd op generalisaties vanuit het lokale niveau. Dit is enigszins verbazend, aangezien deze lokale positie een bijzonder karakter gaf aan het domein van elites. Immers, lokale elites zijn in veel opzichten ondergeschikt aan bovenlokale instituties met de daarin participerende regionale of nationale elites. Deze preoccupatie van modern sociaal-historisch elite-onderzoek met het lokale niveau, heeft te maken met de onderzoekstraditie gericht op het losse staatsverband in de Lage Landen vóór 1795 en de prominente plaats daarbinnen van stemhebbende steden. Maar ook is het een gevolg van een aantal onderzoekstechnische voordelen die aan een onderzoek op lokaal niveau zijn verbonden. Sociale kenmerken van elites zijn juist op dit niveau goed te reconstrueren (Aalbers & Prak, 1987, p. 8-9; Duijvendak & De Jong, 1993).

Negentiende-eeuwse elites op het intermediaire (dat wil zeggen: het regionale of provinciale niveau) hebben relatief weinig aandacht ontvangen, maar zijn om een aantal redenen interessant. In institutionele zin komen in de provincies lokale, categorale en nationale belangen bij elkaar. Naast een uitvoerende taak ten opzichte van het landsbestuur ontwikkelde de provincie na 1824 een eigen beleidsruimte. Hierdoor was het provinciale bestuur gedwongen gemeentelijke en specifieke groepsbelangen af te wegen tegen uniformerende tendenties vanuit de centrale overheid (Duijvendak & Blijham; 1994, Duijvendak & Kooij, 1994). Deze intermediaire positie plaatste de op dit niveau functionerende elites in een bemiddelende rol.

Deze tussenpositie maakt onderzoek naar elites op regionaal niveau tot een interessant onderdeel van onderzoek naar het staatsvormingsproces in het negentiende-eeuwse Nederland. De komst van de eenheidsstaat in Nederland omstreeks 1800 met een versterkt centraal gezag ging ten koste van de positie van de tot 1795 soevereine gewesten. Uit deze gewesten ontwikkelde zich in deze eeuw een nieuw bestuurlijk middenniveau. Belangrijke momenten daarbij waren de constituties van 1815 en 1848, de provinciale wet van 1850 en de grotere financiële handelingsvrijheid die de provincies in 1824 kregen. Naast deze institutionele wijzigingen deden zich belangrijke sociale en politieke veranderingen voor, zoals de uitbreiding van het kiesrecht van 1887 en 1896.

Wij willen in dit artikel ingaan op de ontwikkeling van de bestuurlijke elites in oostelijk Noord-Brabant en Groningen in de periode 1830-1910. We stellen een aantal met elkaar verbonden vragen. Zijn er in netwerken rond het provinciale bestuur duidelijk representanten aan te wijzen van gemeentelijke, categorale en nationale belangen? Volgden na de momenten van politieke democratisering (1848, 1887 en 1896) een grotere toegankelijkheid van het regionaal bestuur? Leidde dit democratiseringsproces tot concurrentie en afwisseling of tot integratie en taakverdeling binnen de regionale bestuurlijke elites?

We verwachten in deze netwerken een zekere afspiegeling te vinden van de sociaal-economische structuur van beide regio's en de daarin opererende pressiegroepen. De beide onderzochte regio's² ontlopen elkaar weinig in oppervlakte en bevolkingsomvang, maar verschillen in urbanisatiepatroon, economische ontwikkeling en religieuze samenstelling van de bevolking (zie de statistische bijlage voor een karakterisering). Een ander onderscheid is dat Noord-Brabant vóór 1795 de status van generaliteitsland bezat, dat wil zeggen: rechtstreeks vanuit Den Haag werd bestuurd en dus pas in de negentiende eeuw een 'eigen' bestuurlijke elite kon ontwikkelen. Gemeenschappelijk is de prominente plaats die boeren hebben verworven op het regionale bestuurlijke toneel, zij het in Groningen eerder dan in oostelijk Noord-Brabant. Hoewel beide gebieden beschouwd kunnen worden als behorend tot de periferie van Nederland, hoeft dit niet dezelfde bestuurlijke gevolgen te hebben gehad. Daarom tot slot de vraag wat eventuele variatie in ontwikkeling tussen de beide regio's kan verklaren.

2. Integratie van elites

Er zijn op het klassieke vraagstuk van integratie van elites verschillende perspectieven mogelijk. Wij willen de integratie van elites vanuit een institutionele en sociale optiek beschouwen binnen een historische analyse. Vanuit een institutioneel perspectief heeft Robins drie vormen onderscheiden waarin elites integratie tussen instellingen kunnen bewerkstelligen (Robins, 1976). Hij onderscheidt horizontale integratie, waarbij elites instellingen van gelijk niveau verbinden (type A), verticale integratie tussen instellingen van verschillend niveau (type B) en bureaucratisch-politieke integratie tussen ambtelijk-uitvoerende organisaties en besluitvormende lichamen (type C). Robins verbindt deze drie typen met een fasering in de institutionele ontwikkeling van een samenleving en bespreekt mogelijke gevolgen voor de effectiviteit van handelen van de betrokken instellingen en de staat. Hij hanteert als instrument van integratie de 'elite-movement', de 'transfer' van mensen tussen instituties. Wij bespreken iets anders: het bestaan van banden tussen instellingen op grond van dubbel lidmaatschap, conform de bekende 'interlocking directorates' benadering. Zo'n combinatie van functies is volgens ons zonder veel problemen op te vatten als een bijzondere vorm van 'elite-movement' waarbij de oorspronkelijke betrekking niet tot een einde komt.

Robins spreekt van horizontale integratie (type A) wanneer er functies worden gecombineerd van een gelijke autoriteit, op een gelijk niveau binnen de overheid. Deze vorm van integratie wordt gezien als karakteristiek voor moderne hoogontwikkelde samenlevingen waar instituties niet snel in ontwikkeling zijn. Volgens Robins was dit soort integratie zeldzaam in de Verenigde Staten in de negentiende eeuw en in hedendaags India. Het bestaan van horizontale integratie veronderstelt een zekere mate van homogeniteit in personeel en functionele overeenstemming tussen de betrokken eenheden. Banden van dit type integratie versterken de samenhang en verminderen de differentiatie binnen en tussen de instituties. De winst voor de betrokken organisaties treedt op door verbetering van informatieuitwisseling tussen de instituties.

Verticale integratie (type B) wordt als essentieel beschouwd voor hoogontwikkelde instituties in moderne samenlevingen. Deze vorm van integratie treedt op indien er verschillende bestuurslagen mensen van elkaar opnemen. Robins denkt daarbij in termen van opwaartse sociale mobiliteit, deskundigheidsbevordering en loopbaanervaring. Complexe organisaties vereisen van de leiding zeldzame en hoogwaardige kennis zowel van technische als van meer algemene aard. Verticale integratie is derhalve noodzakelijk om complexe organisaties op te bouwen. Het vergroot de deskundigheid en coherentie, de effectiviteit van handelen binnen het apparaat.

De integratie als een gevolg van het uitwisselen van mensen uit specifiek bureaucratische instituties en politieke lichamen en organisaties (type C) is, volgens Robins, een fenomeen dat vooral verbonden is met onstabiele overgangperiodes in een samenleving. Een volledige scheiding tussen uitvoerende en wetgevende machten beschouwt hij als uitgesloten, maar een hoge mate van integratie ziet hij als een onstabiele vorm en bedreigend voor effectiviteit van handelen van de betrokken instituties. Gebrek aan (betrouwbare) ambtenaren of aan deskun-

dige politici kan een achtergrond van een op deze integratie gericht benoemingsbeleid zijn. Robins noemt post-revolutionaire situaties als voorbeeld.

3. Werkwijze

De door ons gevolgde methodiek is tamelijk algemeen. Wij combineren beschrijvingsmaten uit de sociaal-netwerkanalyse met een collectieve biografie (Duffhues, 1991; Duijvendak, 1990; Duijvendak & Felling, 1993; Peterzon, 1992)³. Met de technieken uit de sociaal-netwerkanalyse wordt inzicht verkregen in de structuur van de netwerken van bestuurders en de ontwikkeling van de relaties tussen de afzonderlijke deelnemers van het netwerk (Fennema & Schijf, 1984; Scott, 1991). Door zo'n analyse kunnen we een eerste antwoord geven op onze vragen die betrekking hebben op de integratie binnen de regionale elite. We veronderstellen dat bij een toename van het aantal componenten en clusters en het groter worden van het verschil tussen centrum en periferie in het netwerk de integratie afneemt. Tegelijk wijst het bestaan van bepaalde typen relaties op toe- of afname van integratie tussen elitegroepen en tussen de instellingen waarbinnen zij actief zijn.

De collectieve biografie, door historici meestal als prosopografie aangeduid (Stone, 1971), zal voor de netwerkcentra duidelijk maken in hoeverre de samenstelling van deze elite in sociaal-economisch opzicht homogeen was en in de loop van de tijd meer heterogeen werd. Hiervoor gebruiken we vermeldingen van beroepen, opleidingen en inkomens of belastingaanslagen van de betrokken personen. Daarnaast hebben we voor alle betrokken bestuurders de religie en titulatuur verzameld⁴. Deze personalia vormen een indicatie voor de integratie vanuit een sociaal perspectief.

Wij construeren netwerken op grond van deelname van personen aan bestuurlijke activiteiten. Wij hebben alle overheidsinstellingen in de regio en de besturen van regionale organisaties opgenomen die betrokken zijn bij de verdeling van schaarse middelen of vraagstukken van ideologische aard. Deze netwerken bevatten relaties die door personen gelegd zijn tussen de provinciale statencolleges, lokale overheden, belangenbehartigende organisaties, besturen van kerkelijke instellingen, beroepsverenigingen en sociale en economische organisaties. Voor vier peiljaren stellen we op basis van gegevens uit de Staatsalmanak en provinciale almanakken deze regionale netwerken samen en vergelijken ze met elkaar. Deze jaren zijn zo veel mogelijk tussen de belangrijke politieke en economische keerpunten gekozen⁵. We zullen aandacht besteden aan zowel het netwerk tussen overheid, organisaties en andere instellingen, alsook aan het spiegelbeeld hiervan, het netwerk tussen de personen.

De netwerken analyseren wij aan de hand van de horizontale en verticale opbouw. Bij de horizontale opbouw gaat het om de samenstelling van het netwerk in delen, componenten en clusters, de relaties tussen deze netwerkdelen, het aantal aanwezige relaties en clusters. Daarnaast bestuderen we de hiërarchische opbouw van het netwerk, waarbij het gaat om de verhouding centrum – periferie. Hierbij kijken we naar de centraliteit van clusters en personen in het netwerk. Deze centraliteit werd vastgesteld met behulp van relatieve weergaven van

Hubbells statusscore en de rush. Bij deze statusscore, waarop ook de hiërarchische clusteranalyse is gebaseerd, wordt het aantal directe en indirecte contacten gewogen geteld en bij de rush, een maat voor 'betweeness', gaat het om een strategische plaats binnen de potentiële informatiestromen in het netwerk⁶.

Aan de constructie van deze netwerken kleeft een aantal beperkingen. Het gaat om een model van de werkelijkheid dat gebaseerd is op bestuurders die in twee of meer organisaties functies bekleden, andere mensen komen er niet in voor. De relaties die op deze manier ontstaan, zijn mogelijk informatie- en invloedkanalen, maar het model staat geen antwoord toe op de vraag of deze in werkelijkheid ook als zodanig werden benut. De storende werking van netwerkcomvang bij vergelijking van verschillende netwerken werd tegengegaan door te werken met aan de netwerkcomvang gerelateerde cijfers.

4. De netwerken van organisaties

In de negentiende eeuw nam het aantal organisaties toe als gevolg van emancipatie, specialisatie van belangenbehartiging, toegenomen welvaart en verzuiling. Naarmate een peiljaar later in de tijd ligt, zijn bij de analyse steeds meer organisaties betrokken. We hebben, in tegenstelling tot wat vaak elders gebeurt (Galaskiewicz & Wasserman, 1981 en ook Schijf, 1993), hiervoor niet gecorrigeerd. Immers, juist deze toename is een belangrijk kenmerk van de Nederlandse maatschappelijke ontwikkeling in de negentiende eeuw en dient in onze netwerken naar voren te komen. Het is te zien als een uitvloeisel van de grotere participatie van de bevolking bij het openbare leven.

In beide regio's verschilde het aantal organisaties (zie de statistische bijlage voor een overzicht). In de loop van de onderzochte periode werd dit verschil kleiner. In Noord-Brabant komt de organisatievorming later op gang. Alleen al in de aan- of afwezigheid van bepaalde organisaties onderscheiden de provincies zich. In Groningen was organisatievorming op confessionele basis minder overheersend en de organisatiestructuur bleek hier pluriformer dan in oostelijk Noord-Brabant. In beide gebieden kwamen in de negentiende eeuw verschillende landbouworganisaties op. In Groningen gebeurde dit al rond 1850, in Noord-Brabant enkele decennia later. In Noord-Brabant kregen ook de landbouworganisaties omstreeks 1895 een confessionele grondslag. Om de gegevens van de organisaties te ordenen zijn zij ingedeeld in een aantal categorieën (sectoren). Zo zijn er een sector bestuurlijke overheid, met daarbinnen drie onderscheiden niveaus, een sector rechtswezen en sectoren voor belangenorganisaties gedefinieerd.

De netwerken bestaan uit een wisselend aantal componenten. Hieruit is geen ontwikkeling af te leiden. Naast de grootste, hoofdcomponent, waarin de Provinciale Staten de centrale organisatie was, stonden telkens enkele hiervan gescheiden bestuurlijke instellingen. Dit waren componenten gevormd door leden van lokale overheden en lokale organisaties. Ook vormde de katholieke geestelijke instellingen een component. Gezien de rol die de rooms-katholieke geestelijkheid in de negentiende eeuw in de Noordbrabantse regio speelde, is deze component

op te vatten als een 'counter-elite'. Het gaat hier om een invloedrijke elite die geen centrale plaats inneemt binnen het netwerk van formele relaties. Pas rond 1900 ontstaan zulke banden wanneer geestelijken in besturen van lekenorganisaties een formele rol als 'geestelijk adviseur' gaan vervullen.

In de door ons onderzochte netwerken rond de provinciale besturen van Groningen en Noord-Brabant zijn Robins institutionele vormen van integratie aanwezig. In de eerste netwerken (1833/35 en 1875) is vooral sprake van integratie van het type C en type B. Dit is in de statistische bijlage zichtbaar door de relaties tussen de overheidssectoren en die met het rechtswezen. Deze vier sectoren omvatten ruim een derde van de totale relaties binnen de netwerken. Een verklaring voor het relatief grote aantal van zulke relaties zou kunnen zijn: het tekort aan deskundige bestuurders. In de eerste decennia van het Koninkrijk was er gebrek aan deskundig en betrouwbaar bestuurlijk kader. Klachten over handelwijze van bestuurders op lokaal niveau zijn wijd verbreid. Beide Gedeputeerde Statencolleges en vooral de gouverneurs maakten veel werk van hun controlerende taken (Duijvendak & Kooij, 1994, p. 121). Echter voor 1875 kan deze verklaring nog moeilijk gelden. Wel werd een juridische scholing bijna als voorwaarde beschouwd om serieus deel te kunnen nemen aan de beraadslagingen van Provinciale Staten. De combinaties van diverse bestuurlijke overheidsfuncties met functies uit het rechtswezen benadrukken dit, hoewel het aandeel hiervan na 1875 afnam.

Bij combinatie van functies uit verschillende bestuurslagen van het overheidsapparaat wordt door deze integratie deskundigheid van het hogere niveau op een lager niveau ingebracht. Tegelijk wordt daarmee de handelingsvrijheid van de lagere overheden beperkt, maar andersom is dat ook mogelijk. Mensen actief op een lager bestuurlijk niveau kunnen met succes hun belangen behartigen op een hoger staatsniveau. De wandelgangen rond de vergaderingen van Provinciale Staten waren voor de vele aanwezige gemeentebestuurders belangrijke plaatsen van oordeelsvorming en onderlinge afstemming. Relaties binnen de driehoek van de overheidssectoren vormden minimaal tien procent van alle relaties. De integratie van het type B bleef bestaan en werd in 1910 weer sterker dan in 1895. Dit lijkt een gevolg van de sterke aanwezigheid van de agrarische belangenbehartigende organisaties die vertegenwoordigd waren door lokale bestuurders in de Provinciale Staten.

Naast integratie type B, won type A in de laatste reconstructies van 1895 en 1910 aan belang. Centraal bij deze twee vormen van integratie staat de informatieuitwisseling. We beschouwen als zodanig drie typen relaties, die tussen de overheidssectoren en de besturen van clubs, sociëteiten en genootschappen, die tussen de overheidssectoren en diverse belangengroepen en die tussen de overheidssectoren en religieuze organisaties. Bij het afnemen van face to face contacten binnen het totale organisatorische netwerk kregen deze relaties meer belang voor de informatieverwerving.

In de eerste twee peiljaren bleken vooral in Noord-Brabant relaties met de clubs en sociëteiten omvangrijk. In beide provincies bleef het relatieve belang hiervan groot. De pressiegroepen lieten vanaf 1875 steeds meer van zich horen. Toch omvatten zij in 1895 en 1910 een kleiner aandeel van de totale relaties binnen het netwerk dan de traditionele herengezelschappen. De relaties van de pressiegroepen waren niet alleen gericht op de top van de overheidsor-

ganisaties, Gedeputeerde en Provinciale Staten, maar ook bij de gemeentebesturen waren de combinaties met bestuurlijke functies in de Kamers van Koophandel en in Noord-Brabant in de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond goed zichtbaar. Waar het gaat om afweging van ideologische belangen kunnen ook de relaties met de religieuze organisaties van groot gewicht zijn. In Groningen is vijftien tot twintig procent van alle relaties binnen het netwerk betrokken bij een Nederlands hervormde instelling. Alleen in 1910 is dit minder. In Noord-Brabant is in 1895 en 1910 het grootste aandeel van de totale relaties betrokken bij een rooms-katholieke organisatie. Feitelijk vielen in Noord-Brabant in 1910 de agrarische pressiegroep en de rooms-katholieke kiesverenigingen in grote mate met elkaar samen. Dit komt door de indeling in sectoren niet tot uitdrukking.

5. De netwerken van personen

Op grond van de gegevens in de statistische bijlage met betrekking tot de netwerkstructuur kunnen wij de netwerken uit de eerste twee jaren als monocentrisch en de laatste twee jaren als polycentrisch kwalificeren. Duidelijk blijkt de afname van de dichtheid en de afname van formele face tot face contacten tussen 1833/35 en 1875. De latere jaren wijken in dit opzicht niet relevant af van 1875. De ontwikkeling van clusters in het netwerkcentrum correspondeert echter niet direct hiermee. In dit opzicht is er een grotere breuk tussen 1875 en 1895 te constateren. In hoeverre deze beide ontwikkelingen synchroon lopen met ontwikkeling van de sociale samenstelling van de netwerken is nagegaan door middel van een prosopografisch onderzoek (zie de statistische bijlage).

Den Bosch en Groningen waren vanouds als bestuurlijk, gerechtelijk en economisch centrum van hun regio's belangrijke woonplaatsen van bestuurders. Dit was in 1875 licht en in 1875 en 1910 sterk afgenomen door de komst in het Noordbrabantse netwerk van enkele Provinciale-Statenleden uit Tilburg en Eindhoven die ook in veel verschillende besturen actief waren. Ook het aandeel van stad-Groningers in het netwerk nam licht af en een groep stadsbestuurders en juristen uit Appingedam had in een tweede cluster een plaats net buiten het netwerkcentrum veroverd.

In het Noordbrabantse netwerk van 1835 waren protestanten, afgezet naar hun aandeel in de totale bevolking sterk oververtegenwoordigd. In 1875 en latere jaren verminderde dit beduidend. Ook in het Groningse netwerk blijkt een oververtegenwoordiging van Nederlands hervormden. Katholieken, joden en doopsgezinden vormden een kleine minderheid binnen dit netwerk. Opmerkelijk is het hoge opleidingsniveau in het Groningse netwerk. Dit is niet alleen een gevolg van de aanwezigheid van de universiteit in Groningen. De academici in het Noordbrabantse netwerk (in hoge mate met een adellijke afkomst) waren vrijwel uitsluitend juristen. In Groningen daarentegen treffen we naast juristen, ook dominees en professoren aan in de veelheid aan organisaties en genootschappen.

De personen met de centrale posities binnen de netwerken van 1833/35 en 1875 zijn zowel in Groningen als in Noord-Brabant in twee categoriën te verdelen: degenen die hoofdzake-

lijk verschillende bestuurlijke functies combineerden en degenen die vooral bestuurlijke met juridische functies combineerden. Een aanzienlijk deel daarvan bezat een werkring aan een rechtbank of aan het hof, een betrekking die voldoende tijd liet voor diverse andere ambten. Beroepsbestuurders (ambtenaren, burgemeesters en wethouders) en zij die afkomstig waren uit het rechtswezen waren sterk oververtegenwoordigd, gevolgd door beroepen uit de sector handel en geldwezen. Alle bestuurders die centrale posities in het netwerk innamen, behoorden tot de vermogende families in beide regio's. De bestuurders uit de adel afkomstig, met twee of meer functies, bezaten in overgrote meerderheid ook een academische titel. Adeldom alleen voldeed niet meer als algemeen aanvaarde basis voor een bestuurlijke carrière. In Noord-Brabant nam het aandeel van academici onder de leden van het netwerk in 1875 en 1895 toe in vergelijking met Groningen.

In de twee laatste peiljaren waren in beide regio's personen uit het rechtswezen en in 1910 ook die met een beroep in de nijverheid of de landbouw oververtegenwoordigd in het netwerkcentrum. Het netwerkcentrum was daarmee niet meer sociaal homogeen. De verschillende clusters in het netwerkcentrum bezaten elk een eigen signatuur. Slechts een beperkt aantal centrale bestuurders behoorde tot de vermogende families uit de regio. Het aandeel adel was in beide netwerken duidelijk verminderd. Slechts een enkele aristocraat zonder academische titel kon zich in deze bestuurlijke elite handhaven. Ook het aandeel academici was afgenomen, zij het in Noord-Brabant veel sterker dan in Groningen, waar in 1910 weer sprake is van enige herstel.

Met de komst van de bestuursleden van de Noordbrabantsche Christelijke Boerenbond in diverse gemeenteraden en Provinciale Staten daalde het aandeel Bosschenaren in het Noordbrabantse netwerk. 's-Hertogenbosch moest zijn centrale positie delen met Tilburg, Eindhoven en Helmond. De positie van de stad-Groningen in het netwerk was minder bedreigd. In 1910 blijkt het aandeel 'stadjers' in het netwerk weer te zijn toegenomen ten opzicht van 1875 en 1895. Op duidelijke afstand bleven Appingedam, Veendam en Winschoten. Stad-Groningers en Bosschenaren maakten elk een kwart van ieders gehele netwerk uit, maar bleven ook in 1910 een prominent deel van het centrum in het netwerk vormen.

De toename van de sociale heterogeniteit is binnen het gehele netwerk zichtbaar, maar gaat gepaard met een groei van het aantal clusters in het netwerkcentrum. Ten aanzien van deze clusters kunnen drie situaties worden onderscheiden: politiek-bestuurlijke homogeniteit in combinatie met sociale homogeniteit, de volstrekte homogeniteit binnen een cluster. Dit zal zichtbaar zijn bij een tamelijk statische elite met weinig zichtbare taakverdeling of concurrentie. Een tweede mogelijkheid is de situatie met specialisatie binnen het netwerkcentrum, zich uitende in politiek-bestuurlijke heterogeniteit in combinatie met sociale homogeniteit. De derde situatie tot slot is die met politiek-bestuurlijke heterogeniteit in combinatie met sociale heterogeniteit. Deze heterogeniteit wijst op specialisatie, maar wijst tevens op sociale differentiatie als gevolg van vernieuwing binnen de regionale bestuurlijke elite.

In de beide regio's in 1895 en 1910 bezaten de verschillende clusters in het netwerkcentrum een specifieke 'sociale signatuur'. Niet alleen trad hierbij een functionele specialisatie op, maar ook sociale differentiatie. Dit was in Noord-Brabant sterker dan in Groningen het geval. In Groningen verschilden de boerenvertegenwoordigers minder in welstand van de traditionele elites dan in Noord-Brabant. Ook in sociale omgang zijn er verschillen geconstateerd. De Groningse boeren troffen regelmatig ook 'heren' op bijeenkomsten van genootschappen en bij de Maatschappij tot Nut. Dit kwam in Noord-Brabant niet voor, hoewel er een parallel valt te zien met de rooms-katholieke kiesverenigingen waarin met de gemeentebestuurders ook boeren en enkele 'heren' elkaar troffen.

In Noord-Brabant was in 1895 en 1910 een politiek-bestuurlijke heterogeniteit zichtbaar, zich uitende in een meer polycentrische netwerkstructuur en een sociale heterogeniteit van het gehele netwerk, inclusief het centrum. Dit was vooral het gevolg van vernieuwing binnen de politieke elites. In Groningen daarentegen trad in deze jaren wel politiek-bestuurlijke heterogeniteit op, zich uitende in een meer polycentrische netwerkstructuur, maar drong de sociale heterogeniteit minder door tot in het netwerkcentrum. Hier was vooral sprake van specialisatie en slechts in beperkte mate van vernieuwing in de politieke elites.

In het oostelijk Noordbrabantse netwerk ging tussen 1895 en 1910 niet alleen de 'geografische' emancipatie ten opzichte van Den Bosch voort, maar kreeg ook een sociale emancipatie invloed. De Bosschenaren kregen meer concurrentie van mensen met vergelijkbare bestuurlijke posities in andere clusters van het netwerkcentrum. Deze posities, meestal verbonden aan de functie van Provinciale-Statelid, werden ingenomen door gemeentebestuurders uit de regio met een industriële of een agrarische achtergrond. Als georganiseerde groepen verkregen de rooms-katholieke kiesverenigingen en de Maatschappij van Landbouw, de laatste na 1895 in toenemende mate vervangen door de NCB, via hun bestuurders, voorname posities in het netwerk.

De 'geografische' emancipatie van niet stad-Groningers was in het Groningse netwerk minder duidelijk dan in het Noordbrabantse geval. Opmerkelijk is de plaats die provinciale statenleden annex lokale bestuurders uit Appingedam in 1875 en uit de 'Veenkoloniën' in 1910 innamen binnen het Groningse netwerk. Zij combineerden deze posities veelal met die in agrarische belangenbehartigende organisaties. Daarmee vertegenwoordigden deze groepen de provincie tegen de overheersende positie van de centrale plaats Groningen. Binnen de regionale politieke verhoudingen is dat een oud fenomeen.

Tot slot dienen we deze ontwikkelingen nog in verband te brengen met de veranderende samenstelling binnen de Provinciale Staten zelf. Tussen 1815 en 1850 werden de Provinciale Staten indirect verkozen, dat wil zeggen: samengesteld uit de vertegenwoordigers van drie geleidingen, telkens voor een derde deel: leden van de ridderschap, de afgevaardigden van daartoe aangewezen steden en de vertegenwoordigers van de plattelandsdistricten. In de provincie Groningen werd alleen de stad Groningen als zodanig aangemerkt. Dit verklaart de relatief grote vertegenwoordiging van adel en stadsbestuurders in de Groningse Provinciale Staten. In de meeste andere provincies waren het hoge ambtenaren in het bestuur en de rechterlijke macht die de grootste groep statenleden vormden, ook na 1850. Met de adel en vrije beroeps-

beoefenaren vormden zij meestal een ruime meerderheid, die na 1850 en sterker tussen 1890 en 1900 tot een minderheid kromp ten gunste van het aandeel landbouwers, ondernemers en beoefenaren van overige beroepen. Echter: de timing hiervan is slechts voor enkele provincies gedocumenteerd (Beekelaar, 1986; Duijvendak & Kooij, 1994; Felius & Metselaars, 1994 en Kuiper, 1993).

De vraag is of het netwerk rond de Provinciale Staten meer of minder toegankelijk was dan het eigenlijke bestuurscollege. We kunnen deze vraag alleen voor de provincie Groningen goed beantwoorden. Hoge ambtenaren in het bestuur en de rechterlijke macht bezetten in de provincie Groningen een derde tot een kwart van de zetels. Dat bleef ook lang na 1850 zo. Landbouwers waren vóór 1850 slechts door enkelingen vertegenwoordigd. Hun aantal groeide tot dertien in de jaren na 1870. Tussen 1840 en 1860 was ook het aandeel ondernemers relatief groot, waarna deze groep, evenals de vertegenwoordigers van de vrije beroepen gering in aantal bleef. Wel raakten personen afkomstig uit het bedrijfsleven omstreeks 1900 opmerkelijk goed vertegenwoordigd in het college van Gedeputeerde Staten. Tussen 1875 en 1914 vormden de boeren en de hoge ambtenaren de twee grootste beroepsgroepen. Als gevolg van de kiesrechtuitbreidingen en de inkomensstijgingen in de Groningse 'champagnejaren' steeg het aantal landbouwers tot een maximum van negentien leden.

De ontwikkeling van de sociale samenstelling van de netwerken blijkt voorop te lopen bij die van het statencollege. De centrale positie in 1875 van organisaties die agrarische belangen behartigden geeft dit duidelijk aan. In het netwerk blijkt ook hoe veelvuldig de relaties waren tussen de onderscheiden niveaus binnen de overheid. Vele gemeentebestuurders troffen elkaar rond de Statenvergaderingen, maar ook bij die van de boerenorganisaties en veelal ook bij de bijeenkomsten van 't Nut. De samenstelling van de netwerken blijkt gevoelig voor nieuwe zich emanciperende groepen. Zij zijn vrijwel gelijktijdig in sociale samenstelling veranderd met veel gemeenteraden (circa 1880) en eerder dan de sociale samenstelling van de Tweede Kamer, die pas na 1900 duidelijk veranderde (Duijvendak & De Jong, 1993; Van den Berg, 1983).

6. Conclusie

De verschillende niveaus van overheid onderhielden vrijwel in elk peiljaar een omvangrijke hoeveelheid onderlinge relaties. Ook het rechtswezen maakte hiervan in 1835 en 1875 deel uit. Dit laatste is te beschouwen als een vorm van bureaucratisch-politieke integratie en verbonden met perioden van staatsvorming. Integratie tussen lokale en regionale overheid nam in 1895 en 1910 toe. Deze vorm van hiërarchische integratie werd in toenemende mate geflankeerd door relaties met belangen behartigende organisaties. In beide provincies waren dit vooral agrarische en in mindere mate nijverheidsbelang behartigende organisaties. Deze laatste organisaties waren ook verantwoordelijk voor de komst van clusters in het netwerkcentrum met een eigen sociale signatuur. We constateren dat representanten van lokale en categorale belangen in toenemende mate een plaats verkregen binnen de netwerken rond de Provinciale

Staten. Hiermee veranderde de sociale samenstelling van de netwerken eerder dan die van het (Groningse) statencollege zelf.

In beide regio's ontstond een polycentrische netwerkstructuur en trad een sociale heterogeniteit op in 1895 en 1910. In het Noordbrabantse netwerk was deze sociale heterogeniteit sterker dan in het Groningse netwerk. In Noord-Brabant vond meer een afwisseling van elite plaats dan in Groningen, waar meer sprake is van een functionele specialisatie in het netwerkcentrum. Waardoor kunnen we deze regionale variatie verklaren? We willen drie mogelijkheden bespreken. Een verband met de voormalige generaliteitsstatus van Noord-Brabant lijkt niet voor de hand te liggen. De eerste peiljaren blijkt een oververtegenwoordiging van Nederlands hervormden aanwezig, maar deze is (zij het in mindere mate) ook zichtbaar in het Groningse netwerk. Dit wijst op een verband met de uitsluiting, tot 1795, van niet-Nederlands hervormden uit 'openbare' functies. In beide gebieden blijken de religieuze organisaties vervolgens een zeer belangrijk aandeel van de relaties te bestrijken. In deze ogenschijnlijke overeenstemming komt ook een verschil tot uitdrukking. Waar de Groningse Nederlands hervormden vrijzinnigheid vertoonden, ontwikkelde zich bij de Noordbrabantse katholieken een meer orthodoxe stroming. Deze stroming was verantwoordelijk voor een sterke regionale agrarische inbreng. Dit wordt versterkt door het urbanisatiepatroon van beide provincies. Waar 's-Hertogenbosch als belangrijkste woonplaats van netwerkleiden aan betekenis verloor, bleef de positie van Groningen sterk.

In beide regio's blijkt vanuit een institutioneel perspectief op integratie het type, dat in de literatuur verbonden wordt met instabiele perioden in het staatsvormingsproces, duidelijk zichtbaar. In ons onderzoek was dit niet alleen verbonden met overgangssituaties met een gebrek aan voldoende geschoold kader en de wens tot binding met een ander staatsniveau. Ook uit zich emanciperende groepen kwamen vele lokale bestuurders naar voren in hun organisaties en zij werden na de kiesrechthervormingen van 1887 en 1896 gekozen tot leden van de Provinciale Staten.

Statistische bijlage

Gegevens provincie Groningen

	1833	1875	1910
Inwoners provincie Groningen	175700	225300	328100
Aantal gemeenten met > 5000	4	8	16
Inwoners regionale hoofdstad	33500	39800	74600
als percentage	19%	18%	23%
Religieuze verhoudingen in procenten:			
percentage Nederlands hervormd	83%	73%	60%
percentage katholiek	8%	7%	6%
percentage anders	9%	20%	34%

Gegevens provincie Noord-Brabant

	1835	1875	1910
Inwoners oostelijk Noord-Brabant	223300	260300	346500
Aantal gemeenten met > 5000	5	8	14
Inwoners regionale hoofdstad	21700	24700	34900
als percentage	10%	9%	10%
Religieuze verhoudingen in procenten:			
percentage Nederlands hervormd	3%	3%	2%
percentage katholiek	96%	96%	97%
percentage anders	1%	1%	1%

Netwerk karakteristiek Groningen

	1833	1875	1895	1910
Aantal personen dubbelfunctionarissen	115	130	159	148
Aantal betrokken organisaties	83	142	181	158
Aantal sterke componenten	5	6	8	4
Totaal aantal clusters	6	8	16	10
Aantal centrale clusters	1	1	4	3
Dichtheid	19%	13%	11%	14%
Aantal personen met persoonlijke ster				
40% van het netwerk omvattend	13	2	0	3

Netwerk karakteristiek Noord-Brabant

	1835	1875	1895	1910
Aantal personen dubbelfunctionarissen	59	94	151	152
Aantal betrokken organisaties	55	78	124	139
Aantal sterke componenten	7	3	7	2
Totaal aantal clusters	7	12	15	12
Aantal centrale clusters	2	1	3	4
Dichtheid	13%	8%	7%	8%
Aantal personen met persoonlijk ster 40% van het netwerk omvattend	23	5	6	8

Sociale karakteristiek Noordbrabantse netwerkleden in percentages

	1835	1875	1895	1910
Religie %				
Rooms katholiek	54	79	84	88
Protestant	44	19	11	7
Anders	2	2	4	5
Titel %				
a. Alleen adellijk	15	3	2	2
b. Alleen academisch	19	29	21	15
c. Adel en academisch	19	13	9	9
d. Zonder titel	48	55	68	74
Woonplaats %				
's-Hertogenbosch	50	49	34	26
Eindhoven	3	10	6	2
Helmond	0	3	5	7
Tilburg	0	12	5	5
Anders	47	26	50	60
Aantal personen	59	94	151	152

Sociale karakteristiek Groningse netwerkleden in percentages

	1835	1875	1895	1910
Religie %				
Protestant	99	99	97	96
Anders	1	1	3	4
Titel %				
a. Alleen adellijk	4	2	1	3
b. Alleen academisch	44	41	32	32
c. Adel en academisch	16	6	1	7
d. Zonder titel	36	51	66	57
Woonplaats %				
Groningen	36	30	21	27
Anders	64	70	79	73
Aantal personen	115	130	159	158

De relaties tussen de sectoren van organisaties⁷

Legenda:

- CO= 1 Centrale overheid
- RO= 2 Regionale overheid
- LO= 3 Lokale overheden
- RW= 4 Rechtswezen en notariaat
- BL= 5 Belangenbehartigende groepen landbouw
- BN= 6 Belangenbehartigende groepen nijverheid en handel
- BV= 7 Belangenbehartigende groepen werknemers
- CG= 8 Clubs, Genootschappen en sociëteiten
- SZ= 9 Sociale zaken, gezondheidszorg, charitatieve instellingen
- RP= 10 Protestantse religieuze en politieke organisaties
- RG= 11 Gereformeerde religieuze en politieke organisaties
- RK= 12 Rooms Katholieke religieuze en politieke organisaties
- RI= 13 Israëlitische religieuze en politieke organisaties
- DO= 14 Overige organisaties, inclusief liberale kiesverenigingen

Noord-Brabant

De verbindingen in het organisatie-netwerk 1835 in percentages (158=100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	CO	RO	LO	RW	BL	BN	BV	CG	SZ	RP	RG	RK	RI	DO
CO	1	.												
RO	2	5	11											
LO	3	1	1	.										
RW	4	1	4	6	.									
BL	5								
BN	6	1	1	1	.	.	.							
BV	7							
CG	8	6	20	3	8	.	.	.	7					
SZ	9	2	2	3	4	.	.	.	3	1				
RP	10	.	3	1	3	1	2			
RG	11		
RK	12	
RI	13
DO	14

Groningen

De verbindingen in het organisatie-netwerk 1835 in percentages (454=100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	CO	RO	LO	RW	BL	BN	BV	CG	SZ	RP	RG	RK	RI	DO
CO	1	.												
RO	2	3	8											
LO	3	0	7	0										
RW	4	3	10	9	13									
BL	5	0	2	1	1	.								
BN	6	.	0	0	1	.	0							
BV	7							
CG	8	0	2	3	6	0	.	2						
SZ	9	0	.	1	.					
RP	10	0	6	1	4	1	1	.	2	1	5			
RG	11		
RK	12	
RI	13
DO	14

Noord-Brabant

De verbindingen in het organisatie-netwerk 1875 in percentages (213=100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	CO	RO	LO	RW	BL	BN	BV	CG	SZ	RP	RG	RK	RI	DO
CO	1	.												
RO	2	2	3											
LO	3	1	3	.										
RW	4	4	7	2	1									
BL	5	.	1	1	.	.								
BN	6	.	3	2	1	1	.							
BV	7							
CG	8	4	9	1	15	.	1	.	10					
SZ	9	.	2	2	2	.	2	.	4	1				
RP	10	.	.	1	1	1	1			
RG	11
RK	12	.	1	1	.	.	1	.	1	1	.	.	3	.
RI	13
DO	14	.	1	2	1	1	.	.	1	1

Groningen

De verbindingen in het organisatie-netwerk 1875 in percentages (503=100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	CO	RO	LO	RW	BL	BN	BV	CG	SZ	RP	RG	RK	RI	DO
CO	1	.												
RO	2	1	7											
LO	3	0	5	.										
RW	4	0	8	4	6									
BL	5	.	8	3	3	1								
BN	6	.	3	2	2	1	1							
BV	7						
CG	8	.	9	3	4	3	2	.	0					
SZ	9	.	2	0	1	1	1	.	2	.				
RP	10	.	4	1	2	1	.	.	4	1	4			
RG	11	1	.	.	.
RK	12
RI	13	.	1	.	.	0	0	.	.	0
DO	14

Noord-Brabant

De verbindingen in het organisatie-netwerk 1895 in percentages (373=100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	CO	RO	LO	RW	BL	BN	BV	CG	SZ	RP	RG	RK	RI	DO
CO	1	0												
RO	2	1	3											
LO	3	0	4	.										
RW	4	2	4	0	2									
BL	5	.	1	3	1	0								
BN	6	.	1	2	1	.	.							
BV	7							
CG	8	3	6	0	8	1	1	.	5					
SZ	9	1	2	1	1	1	1	.	2	.				
RP	10	1	.	.	1	.	.	.	1	.	1			
RG	11
RK	12	1	8	9	1	1	3	.	2	6	.	.	7	.
RI	13
DO	14

Groningen

De verbindingen in het organisatie-netwerk 1895 in percentages (764=100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	CO	RO	LO	RW	BL	BN	BV	CG	SZ	RP	RG	RK	RI	DO
CO	1	.												
RO	2	1	3											
LO	3	.	3	0										
RW	4	.	2	1	3									
BL	5	0	2	1	0	0								
BN	6	0	5	6	1	1	4							
BV	7						
CG	8	1	6	4	4	5	4	.	5					
SZ	9	0	1	0	1	1	1	.	3	.				
RP	10	0	2	1	3	1	1	.	5	1	6			
RG	11	0
RK	12
RI	13
DO	14

Noord-Brabant

De verbindingen in het organisatie-netwerk 1910 in percentages (333=100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	CO	RO	LO	RW	BL	BN	BV	CG	SZ	RP	RG	RK	RI	DO
CO	1	1												
RO	2	3	2											
LO	3	1	5											
RW	4	1	5	0	0									
BL	5	2	3	8	.	2								
BN	6	.	0	1	0	.	.							
BV	7	.	0	.	0	.	0	.						
CG	8	3	3	2	5	.	0	.	4					
SZ	9	.	.	1	4	1	1	.	.	2				
RP	10	.	.	.	1	.	.	.	0	1	0			
RG	11
RK	12	2	6	11	4	3	0	1	2	3	.	.	6	.
RI	13
DO	14

Groningen

De verbindingen in het organisatie-netwerk 1910 in percentages (659=100%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	CO	RO	LO	RW	BL	BN	BV	CG	SZ	RP	RG	RK	RI	DO
CO	1	.												
RO	2	2	6											
LO	3	1	4	4										
RW	4	1	3	4	8									
BL	5	2	6	2	2	5								
BN	6	0	2	2	2	1	2							
BV	7	.	0	0	0	0	.	.						
CG	8	1	6	4	7	4	2	0	5					
SZ	9	.	1	1	2	0	0	.	1	0				
RP	10	.	1	0	2	1	0	.	1	.	2			
RG	11
RK	12	.	.	.	0	.	0
RI	13	.	.	.	1	.	.	.	0	0
DO	14

Noten

- 1 Maarten Duijvendak is universitair docent economische en sociale geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Marike Peterzon doet daar, als aio, onderzoek naar het stedelijk patriciaat van Groningen in de 17e eeuw.
- 2 De verzameling van gegevens voor deze vergelijking vond plaats binnen het kader van een door de Stichting voor Historisch Onderzoek gesubsidieerd project 'Integrale geschiedenis. Een vergelijkend onderzoek naar ontwikkelingen in Oostelijk Noord-Brabant en de Groningse kleistreken in de periode 1770-1914'. Over de afzonderlijke regio's is verslag gedaan in Duijvendak (1990) en Peterzon (1992). In de huidige vergelijking is het Groningse netwerk samengesteld met materiaal uit geheel Groningen. Voor het Noordbrabants netwerk is niet voor zo'n aanvulling gekozen. Hier gaat het om het netwerk rond het Provinciebestuur, voorzover dit oostelijk Noord-Brabant betrof. Wij willen hier de heren A.J.A. Felling en Th. van der Weegen hartelijk bedanken voor hun betrokkenheid en waardevolle adviezen bij deze analyses.
- 3 Inspirerend is het artikel van Higley, Hoffmann-Lange, Kadushin & Moore (1991). Zij analyseerden de wijze waarop elites in drie moderne staten functioneren bij besluitvormingsprocessen. Daartoe bekeken ze de clusters in de onderlinge netwerken die deze elites onderhouden en verbonden deze met netwerk centraliteit, sociale achtergrond en politieke opvattingen van de betrokken elitegroepen.
- 4 Zoveel mogelijk zijn dit soort gegevens verzameld uit vermeldingen uit bevolkingsregisters, censuslijsten (lijsten van kiesgerechtigden) en hoofdelijke omslagen.
- 5 Voor een aantal organisaties bleken gegevens over de bestuursfunctionarissen niet voorhanden. De belangrijkste omissie wordt gevormd door de kiesverenigingen in de provincie Groningen. Zie voor de details Duijvendak (1990) pp. 223 en verder, en Peterzon (1992) pp. 14-15 en pp. 85 en verder.
- 6 Zie voor deze centraliteitsmaten Felling (1974).
- 7 In deze tabellen zijn de percentages afgerond. Een '0' betekent minder dan 0,5%, een '.' betekent dat er géén verbindingen aanwezig waren.

Literatuur

- Aalbers, J. & M. Prak (Red.) (1987). *De Bloem der Natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden*. Meppel: Boom.
- Beekelaar, G.A.M. (1986). Adel en ridderschap in Gelderland in de eerste helft van de negentiende eeuw. In P.J.A.N. Rietbergen (Red.) *De periferie in het centrum. Opstellen door collegae aangeboden aan M.G. Spiertz* (pp. 5-20). Nijmegen: Instituut voor Nieuwe Geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Berg, J.Th. van den (1983). *Toegang tot het Binnenhof. De maatschappelijke herkomst van de Tweede Kamerleden tussen 1849 en 1970*. Weesp: Van Holkema & Warendorf.
- Dronkers, J. & F.N. Stokman (Red.) (1984). *Nederlandse elites in beeld. Rekrutering, samenhang en verandering*. Boekaflevering Mens en Maatschappij. Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Duffhues, T. (1991). *Generaties en patronen. De katholieke beweging te Arnhem in de 19e en 20e eeuw*. Baarn: Arbor.
- Duijvendak, M.G.J. (1990). *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)*. 's-Hertogenbosch: Het Noordbrabants Genootschap.
- Duijvendak, M.G.J. & A.J.A. Felling (1993). *Longitudinal Network-Analysis, Prosopography and Narrative: The Rise of a Roman Catholic Elite in a Dutch Region 1800-1920*. Research Memorandum 552, Groningen: Faculteit Economische Wetenschappen, Rijksuniversiteit Groningen.
- Duijvendak, M.G.J. & J. de Jong (1993). *Eliteonderzoek: rijkdom, macht en status in het verleden*. Zutphen: Walburg Pers.
- Duijvendak, M.G.J. & G.J. Blijham (1994). Groninger Provinciale Financiën in Nederlands perspectief 1824-1910. *Economisch en Sociaal Historisch Jaarboek*, 47, 211-253.
- Duijvendak, M.G.J. & P. Kooij (1994). Tussen modernisering en behoud. Het provinciaal bestuur in de negentiende eeuw. In P.Th.F.M. Boekholt, e.a. (Red.) *Rondom de Reductie. 400 jaar provincie Groningen, 1594-1994* (pp. 116-142). Assen: Van Gorcum.
- Felling, A.J.A. (1974). *Sociaal-netwerkanalyse*. Alphen aan de Rijn: Samsom.
- Felius, H. van & H.J. Metselaars (1994). *Noordhollandse Statenleden 1840-1919*. Den Haag: Stichting Hollandse Historische Reeks.

- Fennema M. & H. Schijf (1984). Netwerkonderzoek onder Nederlandse elites. in J. Dronkers & F.N. Stokman (Red.) *Nederlandse elites in beeld. Rekrutering, samenhang en verandering*. Boekaflevering Mens en Maatschappij (pp. 9-26). Deventer: Van Loghum Slaterus.
- Galaskiewicz, J. & S. Wasserman (1981). Change in a regional corporate network. *American Sociological Review*, 46, 475-484.
- Higley, J., U. Hoffmann-Lange, Ch. Kadushin & G. Moore (1991). Elite integration in stable democracies: a reconsideration. *European Sociological Review*, 7, 35-53.
- Kuiper, Y. (1993). *Adel in Friesland 1780-1880*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Peterzon, M.D. (1992). In ijver verstrengeld. Een analyse van het bestuurlijk netwerk in de provincie Groningen 1815-1925. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie economische en sociale geschiedenis, Rijksuniversiteit Groningen.
- Robins, R.S. (1976). *Political Institutionalization and the Integration of Elites*. Beverly Hills, London: Sage Publications.
- Scott, J. (1991). *Social Network Analysis. A Handbook*. Beverly Hills, London: Sage Publications.
- Schijf, H. (1993). *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Stone, L. (1971). Prosopography. *Historical Studies Today. Deadalus. Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, 100, 46-79.